

УДК 37.035

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ ЗИМІВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ АНТАРКТИЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

О.А. Мірошніченко

Житомирський державний університет ім. І. Франка, м. Житомир, perspectiva-z@ukr.net

У статті розглядаються питання дослідження психологічних особливостей характеру зимівників Української антарктичної станції Академік Вернадський (2011–2013 рр.), підкреслюється роль урахування психологічних якостей особистості в доборі учасників полярних експедицій.

Исследование психологических особенностей характера зимовщиков украинских антарктических экспедиций.

Е.А. Миросниченко.

Реферат. В статье рассматриваются вопросы исследования психологических особенностей характера зимовщиков Украинской антарктической станции Академик Вернадский (2011–2013 гг.), подчеркивается роль учитывания психологических качеств личности в подборе участников полярных экспедиций.

Character Psychological Features Research of Ukrainian Antarctic Expeditions Staff.

E. Mirosnichenko.

Abstract. The article deals with the study of psychological character features in wintering personnel (Ukrainian Antarctic station Akademik Vernadsky (Period 2011–2013)), emphasizes the role of person psychological qualities in the selection of team members for polar expeditions.

Keywords: personality, character, neuro-psychological activity, efficiency of professional activity, ability to work, accentuation, empathy.

1. Вступ

За останні роки психологічна та психофізіологічна галузі набули суттєвого розвитку і стали невід'ємною частиною повсякденної діяльності людини. Можливість якісного та кількісного оцінювання індивідуальних психологічних і психофізіологічних рис особистості широко використовується не тільки в медичній практиці, а й у сфері працевлаштування, професійного добору, у прогнозуванні якості трудового процесу тощо.

Для діяльності в умовах екстремальних впливів на організм оточуючого середовища необхідні ґрунтовні знання про рівень адаптивної здатності, особливо з боку психічних і психофізіологічних функцій людини. Дослідження особливостей психофізіологічних функцій людини входять до складу основних технологій медико-фізіологічного професійного відбору авіаторів, космонавтів, водолазів, полярників тощо.

Висвітлення проблеми психологічного та психофізіологічного дослідження фахівців, виробнича діяльність яких пов'язана з перебуванням у надзвичайних умовах, включає такі напрямки: сучасні відомості про негативний вплив факторів оточуючого середовища на психофізіологічні функції; визначення особливостей адаптації та психофізіологічного супроводу діяльності учасників тривалих експедицій на прикладі антарктичних зимівників; використання нових технологій дослідження психофізіологічних функцій; застосування спеціальних тестувальних комплексів для оцінювання психічних характеристик особистості

та вирішення конфліктних проблем, що можуть виникати при тривалому спілкуванні в умовах соціальної депривації малого трудового колективу.

Ми розрізняємо психологічні та психофізіологічні дослідження, спираючись на визначення об'єкта і предмета вивчення означених наук. Об'єктом дослідження психології є відображальна діяльність мозку, предметом – закони й закономірності, механізми та факти відображальної діяльності мозку, що регулюють поведінку.

Отже, основним об'єктом дослідження психології є особистість як соціалізований індивід, котрий втілює найсуттєвіші соціально значущі властивості.

2. Об'єкт та мета дослідження

Об'єктом вивчення психології професійної діяльності є людина (індивідуальний суб'єкт) як учасник процесу творення, розвитку та забезпечення матеріальних і духовних цінностей; група людей (колективний суб'єкт) – бригада, екіпаж тощо; системи «людина–техніка», «людина–людина», «людина–природа», «людина–знак», «людина–художній образ». Її предмет становлять психологічні закономірності трудового процесу спеціалістів різного профілю, особистісні властивості суб'єкта професійної діяльності у поєднанні з засобами праці, її змістом та іншими характеристиками трудової діяльності.

Загалом усі дослідження у сфері психології професійної діяльності пов'язані з розв'язанням проблеми підвищення її ефективності. Ефективна діяльність – це діяльність, що характеризується високою продуктивністю, якістю та надійністю, оптимальними енергетичними та нервово-психічними витратами, задоволеністю самого професіонала. Основними чинниками, що зумовлюють ефективність діяльності, є:

1) об'єктивні умови виконання діяльності (фізико-хімічні, інформаційні, технологічні, соціально-побутові та ін.), характер та вид навантаження, складність роботи, психологічний клімат у трудовому колективі тощо.

2) суб'єктивні умови, які проявляються в:

- професійній кваліфікації та досвіді суб'єкта;
- характеристиках окремих мотиваційних, емоційно-вольових, пізнавальних, психомоторних (у т. ч. професійно важливих) та інших якостей його особистості;
- особливостях системної організації під час виконання конкретної професійної діяльності;
- типі (емоційному/вольовому/інтелектуальному) та ступені сформованості прийомів (мимовільних/довільних) саморегуляції суб'єктом власних функціональних станів (монотонії, втоми, напруження, стресу);
- характері енергетичної та інформаційної адаптації людини до процесу взаємодії з об'єктом праці;
- працездатності – потенційній готовності та фактичній можливості людини виконувати певний вид діяльності на необхідному рівні ефективності впродовж певного часу.

Психофізіологія здійснює інтеграцію та диференціацію даних про фізіологічні основи людської психіки на рівні конкретно-наукового знання.

Залучення психофізіології до розв'язання практичних завдань, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, визначається зростанням ролі т. зв. людського фактора – психологічних, соціально-психологічних та психофізіологічних властивостей людей, які проявляються в їхній конкретній діяльності, впливаючи на її ефективність та якість. З огляду на це останнім часом інтенсивно розвивається психофізіологія професійної діяльності, основне завдання якої полягає у відповідному аналізі діяльності людини, оптимізації її функціональних станів, розв'язанні завдань професійних добору та придатності, визначенні та формуванні важливих для виконання певної професійної діяльності індивідуально-психологічних якостей людини.

Психофізіологічні функції обстежуваних мають відповідати наступним вимогам (згідно з переліком за наказом МОЗ України № 263/121 від 23 вересня 1994 року): висока емоційна

стійкість; стійкість до втоми; виразні ознаки сильного, врівноваженого рухливого типу вищої нервової діяльності; високі показники сенсомоторних реакцій, уваги, реакції на об'єкт, що рухається, швидкості переключення уваги; гарна зорова та слухова пам'ять.

Індивідуальність кожної людини – це поєднання психологічних особливостей, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей, і проявляється вона в рисах темпераменту, характеру, звичках, інтересах, особливостях сприймання, пам'яті, мислення, фантазії, у здібностях тощо. Індивідуальність може заявити про себе в інтелектуальній, емоційній, вольовій сфері чи одразу в усіх сферах психічної діяльності. Оригінальність інтелекту, наприклад, розкривається у здатності бачити те, чого не помічають інші, в особливостях засвоєння інформації, тобто в умінні ставити й вирішувати проблеми. Своєрідність почуттів полягає в надмірному розвитку одного з них (інтелектуального, морального чи естетичного), у силі волі, надзвичайній мужності або витримці. Оригінальність може виявитись у своєрідному поєднанні властивостей конкретної людини, яке надає її поведінці та діям особливого колориту.

Разом з тим полярники як представники інтересів держави повинні не лише мати відмінні показники психофізіологічних функцій, а й володіти розвинутими соціально-значущими якостями.

У вітчизняній психології складається уявлення про особистість як епіцентр індивідуального і соціального. Саме особистість – вузол суспільних відносин, а це означає, що природа особистості конкретно-історична; особистість – діяльна, активна індивідуальність; особистість – міра індивідуальної активності, самоактуалізації, самоствердження, творчості; особистість – суб'єкт історії, який існує в соціальній цілісності.

Особистість як об'єкт соціальних стосунків характеризується в соціології за допомогою таких понять:

- соціалізація, тобто засвоєння особистістю соціальних вимог і функцій (ролей) як обов'язкової умови активного включення в соціальну спільноту;
- соціальна ідентифікація – усвідомлення своєї належності до цієї спільноти і рольова ідентифікація – прийняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта;
- самосвідомість особистості (усвідомлення нею своєї самотності і самототожності в межах соціуму), нормативна свідомість і система ціннісних орієнтацій, диспозицій особистості (виявлення відносин суб'єкта до сприйняття, оцінки умов соціальної діяльності і готовність до певного способу поведінки в заданих умовах);
- потреби, мотивація, соціальні установки, соціальна поведінка тощо.

Так, М.І. Бобнева розглядає особистість як «уміщення» соціальних норм. У схемі аналізу механізмів і закономірностей нормативної соціальної поведінки М.І. Бобнева відводить одне з найважливіших місць поняттю «модель особистості» [1].

Модель особистості, за М.І. Бобневою, – це тип особистості, що виникає як результат дії певної системи соціалізації і соціального контролю, як результат розвитку особистості в певних соціальних, етнічних, культурних, історичних та інших умовах [1].

Соціалізація особистості містить також і поняття соціально-професійної орієнтації. Структура особистості полярника представлена нами на рис. 1.

Таким чином, структура особистості зимівника має складну ієрархічну будову, сформовану на основі індивідуальних якостей та впливу відповідних соціальних умов. При цьому особистісні характеристики полярника мають тісний зв'язок зі станом психофізіологічних функцій, які, своєю чергою, можуть адаптуватись до змінених умов життєдіяльності та певним чином реагувати на дію екстремальних факторів оточуючого середовища. Такі зрушення можуть відбиватися на якості психічних і психофізіологічних характеристик людини, особливо при фаховій діяльності в особливих умовах. Тому дослідження психологічних характеристик зимівника посідають ключові позиції в системі обстеження

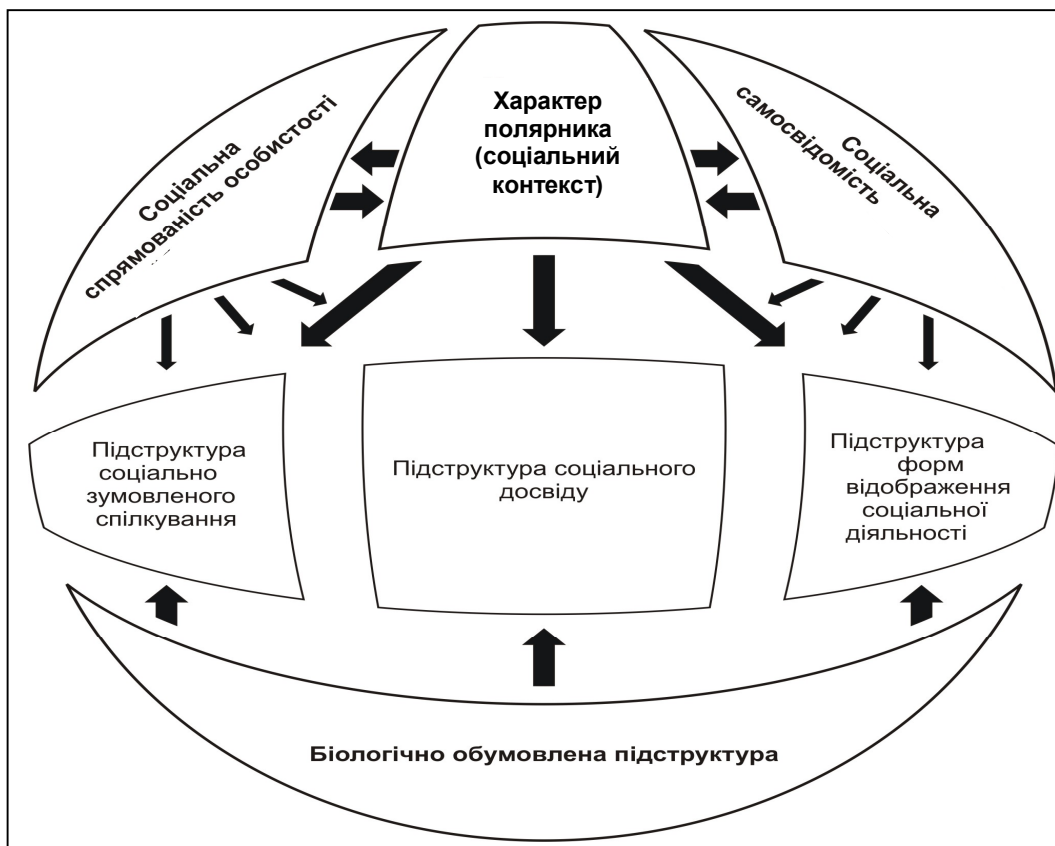

Рис. 1. Система соціально значущих якостей особистості

фахівців екстремальних видів діяльності і складають основу прогнозування професійної придатності та адаптації індивідуума до умов соціальної ізоляції й перманентного впливу факторів навколишнього середовища.

Кожній людині властиві істотні особливості, які позначаються на її діяльності та поведінці. Ці риси проявляються настільки виразно й постійно, що становлять собою типову приналежність особистості, індивідуальний стиль її соціальної поведінки, характеризують цілі, до яких прагне людина, та способи їх досягнення. Сукупність таких стійких рис становить основу характеру, особистості полярника. Це сукупність стійких індивідуальних психологічних властивостей людини, які проявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе.

Структура рис характеру проявляється у тому, як людина ставиться:

а) **до інших людей**, демонструючи уважливість, принциповість, прихильність, комунікативність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, тактовність, коректність – або протилежні риси;

б) **до праці**, проявляючи сумлінність, допитливість, ініціативність, рішучість, ретельність, точність, серйозність, ентузіазм, зацікавленість – або протилежні риси;

в) **до речей**, демонструючи при цьому бережливість, економність, акуратність, почуття смаку – або протилежні риси;

г) **до себе**, виявляючи розумний егоїзм, впевненість, нормальне самолюбство, почуття власної гідності – чи протилежні риси.

За А.В. Петровським, у перекладі з грецької «характер» – це «чеканка», «прикмета». Дійсно, характер – це особливі прикмети, яких набуває людина, живучи в суспільстві [2].

Спрямованість особистості полярника є головною складовою структури характеру. Вона виявляється у вибіркового позитивному чи негативному оцінному ставленні особистості до вчинків і діяльності людей і до самої себе. Залежно від домінуючих матеріальних або духовних потреб, ціннісних установок особистості, інтересів і уподобань життя людей може бути наповнене корисною діяльністю, коли вони невтомно працюють та виконують громадський обов'язок. Тоді рушієм їх вчинків є гуманність, оптимізм, контактність.

Характер особистості полярника не тільки проявляється в його діях, вчинках, а й накладає на них свій відбиток. Від того, який у людини характер, залежить те, як вона діє за певних обставин, як домагається реалізації своїх цілей, ідейних прагнень. Звідси стає зрозуміло, якою важливою якістю зимівника є його цілісний, сильний, виразний характер і наскільки актуальним є психологічне вивчення характерів полярників та шляхів їх оптимізації.

3. Методи дослідження

У ході досліджень характеру зимівників українських антарктичних експедицій нами застосовувались різноманітні методи: спостереження, бесіда, анкетування, тестування, проєктивні методики, ділові психологічні ігри [3].

За допомогою означених методів вивчалися такі якості особистості досліджуваних, як ставлення до оточуючих, способи реагування в процесі конфлікту, особливості загальноособистісної та професійної спрямованості, особливості емпатії, рис характеру, мотиваційної сфери, соціальні прояви темпераменту, рівень тривожності та агресивності. Нами були проведені дослідження за допомогою методик «Самооцінка», «Біологічно обумовлений профіль особистості», «Діагностика соціально-психологічних установок у мотиваційній сфері особистості», «Дослідження рівня емпатійних тенденцій», «Визначення властивостей темпераменту», «Вивчення діагностики міжособистісних стосунків» (Т. Лірі), «Вивчення рівнів тривожності» (Ч. Спілбергер).

Особливий інтерес, на наш погляд, представляє дослідження емпатії у зимівників антарктичної станції, тому що емпатія є не тільки важливим засобом адаптації в середовищі з екстремальними умовами існування, а й сприяє збалансованості настроїв усіх суб'єктів зимівлі. Закладене в емпатії вміння проявляти альтруїстичну поведінку у відповідь на переживання іншого відображає рівень морального розвитку людини. У свою чергу непідробний інтерес, розуміння значимості й цінності особистості іншого, які не допускають відчуженості й байдужості до його переживань, виступають найважливішими характеристиками моральності людини.

У сучасній психологічній науці емпатія розглядається в різних аспектах і напрямках. Ми вивчали аспекти, що розкривають: 1) природу емпатії як психічного явища; 2) зв'язок емпатії з егоїстичними та альтруїстичними тенденціями в поведінці зимівника; 3) роль так зв. зараження, індукції, умовних рефлексів, інтуїції в прояві емпатії; 4) форми прояву емпатії й способи їх фіксації в екстремальних умовах життєдіяльності. Дослідження довели, що більше 40% полярників мають високий рівень розвитку емпатії, решта – середній.

4. Результати дослідження

У психологічних дослідженнях зимівників антарктичних експедицій 2011–2013 років більш детально ми зосередились на вивченні особливостей характеру, використовуючи певні методики (Шмішека, Олдхема–Моріса, Айзенка, Пономарьова).

Ми ґрунтувалися на тому, що психофізіологічною основою формування характеру є темперамент, а фізіологічною основою проявів темпераменту – нервові процеси збудження і гальмування, які характеризуються трьома показниками (за І. Павловим) – силою, рухливістю, врівноваженістю [4].

У таблиці 1 представлені теоретично припустимі 12 варіантів сполучень різних показників нервових процесів, що можуть виступати фізіологічним підґрунтям формування різних типів (підтипів) темпераменту.

Таблиця 1

Можливі комбінації сили, рухливості та врівноваженості процесів нервової системи (збудження і гальмування)

Сильні нервові процеси	Рухливі	Врівноважені
		Неврівноважені, з перевагою збудження
		Неврівноважені, з перевагою гальмування
	Інертні	Врівноважені
		Неврівноважені, з перевагою збудження
		Неврівноважені, з перевагою гальмування
Слабкі нервові процеси	Рухливі	Врівноважені
		Неврівноважені, з перевагою збудження
		Неврівноважені, з перевагою гальмування
	Інертні	Врівноважені
		Неврівноважені, з перевагою збудження
		Неврівноважені, з перевагою гальмування

Що стосується аналізу нейрофізіологічних корелятивів темпераменту, то після видатних праць Б. Теплова теорія про чотири типи ВНД відійшла в минуле. У школі Б. Теплова почалась інтенсивна розробка уявлень про властивості нервової системи, які є реалізаторами психодинаміки людської поведінки. У відповідних працях уточнювались уявлення про силу, рухливість, врівноваженість нервових процесів, а також були виділені такі нові властивості, як динамічність (легкість генерації збудження і гальмування) та лабільність. Виділення нових властивостей нервової системи стало важливим кроком на шляху вивчення психофізіології індивідуальних відмінностей [5].

Також теоретично ми припускаємо, що кожен тип (підтип) темпераменту може стати основою для формування особливого, окремого типу характеру та його крайніх варіантів – акцентуацій.

У результаті проведення досліджень за допомогою сучасних методик вивчення акцентуацій характеру ми змогли провести аналіз зв'язку типів акцентуацій з темпераментом (вибірка складає 293 особи, в тому числі 23 зимівники), що представлені на таблиці 2.

Як бачимо із досліджень, найбільш вагомою є гипертимна (29,4%) та емотивна (26,4%) акцентуації характеру зимівників, на третьому місці – істироїдна або демонстративна акцентуація (14,7%). Останні місця у нашому дослідженні займають дистимна та циклоїдна акцентуації (по 2,9%). Це зумовлено тим, що полярники, як правило, мають активний, діяльнісний, веселий характер, люблять бути на виду, товариські, комунікабельні. Поганий настрій та різкі перепади у настрої, що відповідає дистимній та циклоїдній акцентуаціям, не є характерними для них.

5. Висновки

Здійснивши психологічні дослідження серед зимівників Української антарктичної станції Вернадський (2011–2013 рр.), ми дійшли висновку, що основними чинниками, які зумовлюють ефективність діяльності в екстремальних умовах, є:

1. Об'єктивні умови виконання діяльності (фізико-хімічні, інформаційні, технологічні, соціально-побутові та ін.), характер та вид навантаження, складність роботи, психологічний клімат у трудовому колективі тощо.

Узагальнена класифікація типів акцентуацій (послідовність дано згідно з описом П. Ганнушкіна) та їх представлення у зимівників 17-18 УАЕ

№ за/п	Назва типу акцентуації	На ґрунті якого темпераменту частіше проявляється	Наявність типів акцентуацій (у %)
1	Гіпертимний	Сангвінічний	29,4
2	Дистимний	Меланхолічний	2,9
3	Циклоїдний	Холеричний	2,9
4	Емотивно-екзальтований	Сангвінічний	5,8
5	Емотивно-сенситивний	Меланхолічний	26,4
6	Психастенічний	Меланхолічний	–
7	Шизоїдний	Меланхолічний	–
8	Параноїдальний	Холеричний	11,8
9	Епілептоїдний	Холеричний	5,9
10	Істероїдний	Сангвінічний	14,7
11	Нестійкий	Флегматичний	–
12	Конформний	Флегматичний	–

2. Суб'єктивні умови, які проявляються у:

- професійній кваліфікації та досвіді суб'єкта;
- характеристиках окремих мотиваційних, емоційно-вольових, пізнавальних, психомоторних (у т. ч. професійно важливих) та інших якостей його особистості;
- особливостях системної організації праці під час виконання конкретної професійної діяльності;
- типі (емоційному/вольовому/інтелектуальному) та ступені сформованості прийомів (мимовільних/довільних) саморегуляції суб'єктом власних функціональних станів (монотонії, втоми, напруження, стресу);
- характері енергетичної та інформаційної адаптації людини до процесу взаємодії з об'єктом праці;
- працездатності – потенційній готовності та фактичній можливості людини виконувати певний вид діяльності на необхідному рівні ефективності впродовж певного часу.

У сформованому і морально стійкому характері полярника провідним компонентом є переконаність. Переконаність же особистості виявляється в таких рисах характеру, як цілеспрямованість, принциповість, оптимізм, вимогливість до себе й до інших людей. Людина з твердими переконаннями здатна в найтяжчі хвилини життя виявити максимум сил для досягнення важливих для команди цілей, а коли потрібно, то й віддати своє життя заради суспільної справи.

Список літератури

1. **Бобнева М. И.** Социальные нормы и регуляции поведения / М.И. Бобнева. – М. : Наука, 1980. – 156 с.
2. **Петровский А.В.** Проблемы развития личности с позиций социальной психологии / А.В. Петровский. – М. : Просвещение, 1992. – 229 с.
3. **Мірошніченко О.А.** Діагностика особистості майбутнього психолога / О.А. Мірошніченко // Видавництво Житомирського державного університету. – 2011. – 178 с.
4. **Павлов И.П.** Двадцатилетний опыт исследования высшей нервной деятельности / И.П. Павлов. – М.: Медгиз, 1954. – 504 с.
5. **Теплов Б.М.** Избранные труды в 2-х томах: Т.2 / Б.М. Теплов. – М.: Просвещение, 1985. – 450 с.